

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

1832-Cİ İL KAMERAL SİYAHISI KƏNGƏRLİ TAYFASI HAQQINDA

Məqalədə Rusiyanın məmurlarının 1832-ci ildə Kəngərli tayfasının kameral siyahısını (təsvirini) hazırlamalarından söhbət açılmışdır. 1832-ci ildə tərtib edilən Kəngərli tayfasının kameral siyahısı əvəzsiz tarixi mənbədir. Çünki bu arxiv işi bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirir. Naxçıvan şəhərinin 1832-ci il kameral təsvirində şəhərdə yaşayan əhalinin say tərkibi haqqında məlumatlar; Kəngərli tayfasının tirələri haqqında ətraflı qeydlər bu qədim oğuz tayfasının tarixini ətraflı öyrənməyə imkan verir. Bu kameral təsvirin köməyi ilə təkcə Bilici kəngərlilərin yox, digər tirələrin də hərbiçiləri haqda məlumat əldə etmək mümkündür. Məqalədə həmçinin qədim oğuz türk tayfası olan kəngərlilərin və ondan ayrılmış nəsil qolları haqqında hərtərəfli məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, kameral siyahı, Nəzərli xan, Ehsan xan, Kəngərli tayfası, süvari.

“1832-ci il kameral siyahısı kəngərli tayfası haqqında” adlı mövzu Azərbaycan tarix-şünaslığında indiyədək araşdırılmamış və sistemli şəkildə tədqiqat obyektinə olmamışdır. Məlumdur ki, kəngərlilər eramızın ikinci əsrindən Naxçıvan ərazisində yaşayırlar. Qədim Oğuz türk tayfası olan kəngərlilərin nəsil qolları haqqında Səfəvi imperiyası zamanında olan yazılı mənbələr dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Kəngərli arxivində olan tarixi sənədlərə əsasən bunu söyləyə bilirik. “Hicri 1194-cü (miladi 1780) ilin rəbiə-əvvəl ayında bəndeyi-dərgah Vəkalətpənah Kərim soltana, kəndxudalılara və onlarla həmkar şəriklərə göstəriş vermişdi ki, onlar aşağıdakı təfəsilat üzrə kəngərlilərə məxsusi boniçəbəndi (siyahını) hazırlasınlar və bu qayda ilə də (onu) yuxarı divanxanalara göndərsinlər. Siyahıya əsasən həmkar şəriklərindən hər birisinin hesabı da müəyyən olunsun. Və həmin siyahını kəndxudaların, onlarla həmkar şəriklərin möhürləri ilə təsdiqləyib hifz etsinlər” [2, s. 18]. Bu tarixi sənəddə-siyahıda Kəngərli elinin qollarına məxsus 23 tayfa adı çəkilmişdir. Maraqlı haldır ki, burada rast gəlinən tayfa adlarından bəziləri artıq 1832-ci ilin kameral siyahısında kənd adları kimi tarixləşmişdir. Məsələn, Bədəxşanlı, Qorsə, Gəronpa və s. Bu sənəddə verilən siyahıdan görüldüyü kimi onlardan Qaradolağı, Bilici-Ərəbxanlı, Kəcləri-Qədim, Kəcləri-Cədid, Gomayıl, Qurdlar və Sarvanlar adlı nəsilər də qol-budaq atıb. Belə bir fakt həmin camaatların siyahıda adı çəkilmiş digər camaatlara görə genealoji (nəsil artımı) nöqtəyi-nəzərindən daha qədim tarixə malik olduqlarını sübut edir. Bu nəsilərdən Qaradolağı, Bilici-Ərəbxanlı, Kəcləri-Qədim və Kəcləri-Cədid Kəngərli elinin Bilici oymağına mənsubdurlar. Qeyd edək ki, kəclər (qəclər) peçeneq-kəngərli nəslinə hesab edilir. Bu sənədin əvvəllərində siyahının tərtib olunması səbəbini aydınlaşdıran bir xülasə maraqlıdır. Xülasənin məzmunundan məlum olur ki, XVIII əsrdə Kəngərli elinin öhdəsində Boniçəbəndi adlı mükəlləfiyyət olub. Siyahının yuxarı idarələrin nəzdindəki xidmət divanxanalarının sərəncamına göndərilməsi aktı yuxarıda məlumat verdiyimiz mükəlləfiyyətin hərbi xidmət çağırışı olduğunu təsdiqləyir. Mükəlləfiyyətin Kəngərli elinin camaatları arasında qeyri-bərabər şəkildə paylaşdırılmasından isə belə aydın olur ki, yığma əməliyyatı ordu sıralarını ancaq təkmilləşdirmək üçün həyata keçirilib.

Rusiya-İran müharibələrinə aid salnamələrdən əldə edilmiş məlumatlara görə Naxçıvan uzun müddət Səfəvi dövlətinin xidmətinə “Naxçıvan süvariləri” adı altında Kəngərli elindən yığma atlı dəstələr göndərirdi. Bu hökmü verən isə Naxçıvanın hakimi olmuşdu [2, s. 7-8]. 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra, 1831-32-ci illərdə ilk dəfə Kəngərli tayfası Naxçıvan əyalətində və Naxçıvan şəhərində siyahıya alınmışdır. Bu işlər rusiyalı məmurlar tərəfindən aparılsa da Kəngərli tayfasının başçısının (vəkilin) dedik-

lərinə əsasən qeydə alınmışdır. İlk və son dəfə (çünki sonralar aparılan siyahıya almalarda belə təsvir olunmayıb) Kəngərli tayfası və onun nəsil budaqları belə ətraflı qeydə alınıb. Bu kameral təsvirlərdə Kəngərli tayfasının elə qollarının adlarına rast gəlinir ki, bu, bir çox mübahisələrə son qoyur. Naxçıvan şəhərində yaşayan Kəngərli tayfasının Xalxallı, Qızıllı, Qaradolaqlı, Sarbanlar (Sarvanlar), Salahı, Gomayıl, Qurdlar, Qarabağlar, Ağabəyli, Qaraxanbəyli, Qəclər (Kəclər), Cəmşidli, Bilici, Şabanlı, Kəlfir, Pirhəsənli, Ərəfsəli, Cığataylı, Qaraköçərli, Qaraxanbəyli, Yurdçu, Əlixanlı qollarına mənsub olan kəngərlilərin siyahısı kameral təsvirlərdə ətraflı qeydə alınmışdır [1]. Maraqlı haldır ki, sonralar, yəni 1833-cü ildə rus diplomatı və vergi məmuru, şair V.N.Qriqoryev “Статическое описание Нахичеванской провинции” adlı əsərində bu kameral siyahıdan istifadə etmişdir [5]. Rusiyanın hərbi tarixçisi İ.Şopenin araşdırmalarında da 1832-ci ilin kameral təsvirindən istifadə etdiyi aşkar görünür. Amma Şopenin Kəngərli tayfasına daxil etdiyi yeni tirələrin bəziləri bu gün də ziddiyyət doğurur. Demək olar ki, Şopenin etdiyi əlavə tirələrin dərinədən tədqiqinə ehtiyac duyulur [6, s. 537]. Gələcək tədqiqatlarımızda bu vacib məsələni araşdırmağı qarşımızda məqsəd qoymuşuq. Çünki onun əlavə etdiyi yeni tirələr 1831-1832-ci il kameral siyahıya almada yoxdur (istər şəhərdə, istərsə də əyalətdə). Çox əhəmiyyətli olan bu arxiv sənədi bir daha təsdiqləyir ki, Naxçıvan çox qədimlərdən kəngərlilərin vətəni olmuşdur.

1832-ci il kameral siyahısı Kəngərli tayfası haqqında. Kəngərli qədim türk tayfasıdır. Onlar peçeneq tayfalarından olmuşdur. Eramızın I əsrində hunlarla birlikdə Zaqafqaziyaya gələn kəngərlilərin Naxçıvan ərazisində II əsrdən yaşadıkları barədə məlumat vardır. İndiyədək yazırdılar ki, Kəngərli tayfası V əsrdən Naxçıvan ərazisində yaşamışlar. Amma türkşünas rus alimi S.Q.Klyaştorni yazdığı tədqiqat əsərində qeyd edir ki, peçeneq kəngərlilər Cənubi Qafqaza eramızın I əsrində gəlirlər [3, s. 179]. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hələ əvvəllərdə yazılan bir çox mənbələrdə peçeneq kəngərlilərin oğuz olmaları haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Bakıda Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və E.Seyidbəylinin kitabında nəşr edilmiş kəngərli arxeoqrafik sənədlərində də həmin dövrdə kəngərli tayfasına aid 23 tirənin adı çəkilmişdir [2, s. 18-20]. Naxçıvanın ən qədim məhəllələrindən biri “Qurdlar məhəlləsi” indi də var. 1832-ci il kameral siyahıda Qurdlar tayfası Kəngərli tayfası kimi göstərilmişdir. Bu arxeoqrafik sənədlərin çoxu 1700-ci illərə aiddir və biz orada kəngərlilərin Naxçıvani familiyasına rast gəlirik [2].

Tarixə bir balaca ekskurs etməkdə məqsədimiz odur ki, Kəngərli tayfasının kameral siyahıya alınması yaxud təsvir olunması orta əsrlərə də gedib çıxır. Sənədlər tapılsa, daha əvvəllərdə də belə sənədləşmələrin şahidi olarıq. Çünki Kəngərli tayfasının cavanları hamısı döyüşçülər olublar. Siyahıyaalma da əsasən gənclərin hərbi mükəlləfiyyətli olması ilə bağlı olub. Tədqiqata daxil etdiyimiz mənbədə – 1832-ci ildə kəngərli tayfasının Naxçıvan sahəsində kameral siyahıya alınmasından (təsvirindən) bəhs edilir. Bu arxiv işi 337 səhifədən ibarətdir. Quberniya katibi Zolotnitski tərəfindən tərtib olunmuşdur. Burada şəhərin adı, şəhər sakinlərinin adları, müsəlmanlar və digər dinlərə mənsub olanlar, onların yaşı və cinslər üzrə sayı, özgə millətlər, məşğul olduqları xüsusi iş yerləri haqqında məlumatlar vardır. Yan sütunda sağ tərəfdə 2-ci səhifədən başlayaraq Naxçıvan şəhərinin adı, sərhədləri, şəhəri dövrələyən torpaqlar, şəhərin 4 hissəyə bölünməsi (Sarvanlar, Şahab, Əlixan və Qurdlar) haqda, şəhərdə 13 məhəllənin olmasından, suyu, iqlimi, əhalisi, dini ibadətgahları, evləri, bazarı və hamamları haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Naxçıvan şəhərinin 1832-ci il kameral təsvirində şəhərdə yaşayan əhalinin say tərkibi haqqında məlumat cədvəlləri də maraqlıdır. Burada kəngərlilərin Kəngərli tayfası və onun

tirələri ayrıca olaraq qeyd edilib: 411 ailə, 879 kişi, 815 qadın, cəmi 1694 nəfər. Digər tayfalara mənsub azərbaycanlılar: 494 ailə, 1004 kişi, 926 qadın, cəmi 1930 nəfər. Boşalar (müsəlman qaraçılar-lurlar) 4 ailə, 9 kişi, 8 qadın, cəmi 17 nəfər. Köçürülən ermənilər: 265 ev, 600 kişi, 510 qadın, cəmi 1110 nəfər. Gürcülər: 1 ev, 2 nəfər kişi, 2 qadın, cəmi 4 nəfər. Bütünlüklə, şəhərdəki evlərin sayı 1330, 2871 kişi, 2599 qadın, cəmi 5470 əhali göstərilib. Kameral siyahıya almada 2 xan ailəsi, 45 bəy və sultan ailəsi, 11 nəfər hərbiçilər qeyd olunub. Ali ruhani şəxs 2, axund və mollalar 36, seyidlər 22, 3 dərviş, 6 mirzə göstərilib. Bunların hamısının ailələrinin də cəmi göstərilib: 127. Naxçıvan şəhərində 2 məscidin olması qeyd olunub. Həm də məscidlərin birində məktəbin fəaliyyəti haqda da məlumat var. Bu arxiv sənədində şəhərdə bir bazarın və 2 karvansaranın fəaliyyət göstərməsindən də danışılır. Hətta bir karvansaranın 31 dükkanı olması haqda qeyd də var. Göstərilib ki, bu karvansaranı köçürülən ermənilər zəbt edib.

Kameral təsvirdə qeyd edilib ki, şəhərin bütün dükənləri bazarda və karvansarada yerləşir. Ancaq bir neçə meyvə dükənləri şəhərin müxtəlif yerlərində yerləşib. Şəhərdə işləyən dükənlərin sayı 223 kimi qeyd olunub. Hətta burada bazarda və karvansarada boş olan dükənlərin də sayı qeyd olunub: bazarda 25, karvansarada 38. Naxçıvan şəhərində 3 hamam, 2 körpü və bir meydança olması haqqında da məlumat var. Həmçinin maldarlıq, bağçılıq, dəyirmanlar haqqında məlumat qeyd edilib. Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən müxtəlif peşə sahiblərinin (sənətin növü, adı göstərilməklə) sayları da göstərilib. Burada Naxçıvan şəhərində və vergi növləri haqqında da ətraflı məlumat yerləşdirilib [1, v. 2-26].

Burada qeydlərdən aşkar görünür ki, “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri”ni yazan V.N.Qriqoryev bu mənbədən tamamilə istifadə edib. Ona görə də biz tədqiqatçılar “Naxçıvan xanlığı” haqqında tədqiqat apararkən, kitab yazarkən hökmən 1832-ci ildə tərtib edilən kameral təsvirlər olan sənədlərə söykənməliyik. Çünki bu ilk rusdilli arxiv sənədidir ki, Kəngərli tayfasını və onun tirələrini ətraflı təsvir edib. Qriqoryevin yazdığı kitab (1833) artıq 2-ci mənbə sayılır və burada təhriflər və şərhlər 1832-ci ildəki kameral siyahıya almada (təsvirlərdə) yoxdur. Sağdakı məlumatlar Naxçıvan şəhərinin yaranması ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərdən söhbət açır. Burada maraqlı tarixi məsələlər də var, ziddiyyətli məsələlər də.

Kameralistika, yaxud dövlətşünaslıq elminin də tarixi çox qədimdir. Rusiya imperiyasında kameral siyahıya alma yaxud təsvirlər məsələsinə 1772-ci ildən başlanılıb. Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya Şimali Qafqazda olduğu kimi, Zaqafqaziyada da yaşayan əhalinin, xalqların, etniklərin kameral siyahıya alınması (təsviri) məsələsinə ciddi yanaşılıb və buraxılan səhvlər çox deyil. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində Naxçıvan diyarına aid 43 kameral siyahı (təsvir) saxlanılır. Onlardan 8-i (müxtəlif illərə aid) Naxçıvan şəhərini əhatə edir. Amma ən mükəmməli 1832 və 1843-cü ilə aid olanlardır. 1832-ci ilə aid olan arxiv işində Naxçıvan şəhərində Kəngərli tayfasının qədimdən gəlmə tirələri (qolları) geniş tərtib edilib. Qeyd edək ki, burada İrandan köçürülən ermənilərin də arada bir siyahıları yerləşdirilib. Bu kameral siyahı ilə işləyən tədqiqatçı bilməlidir ki, Lazarev tərəfindən Naxçıvan məhəllələrinə köçürülən ermənilərin Kəngərli tayfasına qətiyyənlə aidliyi yoxdur. 1832-ci ilə aid arxiv işində kəngərli tayfasının aşağıdakı tirələri qeyd edilib: Bilici, Qaradolaqlı, Sarbanlar, Xalxallı, Salahlı, Gomayıl, Qarabağlar, Ağabəyli, Çağataylı, Qaraxanbəyli, Qəclər (Kəclər), Cəmşidli, Şabanlı (Şahbanlu), Kəlfir, Pirhəsənli, Ərəfsəli, Qızıllı, Qara köçəri, Qaracalı, Yurdçu, Əlixanlı, Əliələkbərlilər, Qızıqlışlaqlar, Qurdlar və s.

1832-ci ilə aid kameral təsvirlərdə Kəngərli tayfasına mənsub tirələrin (qolların, nəsilərin) yaşadıkları məhəllələr də qeyd edilib. Əvvəlcə qeyd edək ki, həmin ildə Naxçıvan şəhərində aşağıdakı məhəllələr qeydə alınıb:

Sarvanlar, Erməni məhəlləsi (1828-ci ildə İrandan köçürülən ermənilər), Oruc məhəllə, Köhnə Qala, Xoşulu, Əlixan, Çaparxana, Ziyilarxı, Bilici, Şahab, Xoylu, Təzəkənd yaxud Uzun Divar. Bunların hər birində yaşayan kəngərlilərin mənsub olduqları tayfa tirələrinin də adları qeyd edilib. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin Sarbanlar hissəsində Kəngərli tayfasına mənsub olan aşağıdakı tirələrin (nəsillərin) adlarına rast gəlinir:

1) Yurdçu; 2) Qızılı; 3) Qaradolaqlı; 4) Pirhəsənli; 5) Sarbanlar; 6) Salahılar; 7) Xalxallılar; 8) Gomayıllar; 9) Qarabağlar; 10) Ağabəylilər; 11) Cığataylılar; 12) Qaraxanbəylilər. Əlixanlı hissəsində:

1) Ağabəyli; 2) Ərəfsəli; 3) Qızılı; 4) Əlixanlı; 5) Salahlı; 6) Qəclər (Kəclər).

Şahab hissəsində: Bilicilər və s.

Kameral təsvirlərdə kəngərlilərin Bilici tirəsinə (nəslinə) aid olan əsilzadələrin özlərinin və ailələrinin ailə üzvləri və onlara aid mülklərin şəhərin hansı məhəlləsində olması haqda məlumat vardır. Onlardan bəziləri haqqında məlumat veririk.

Şahab məhəlləsində Kalbalı xanın böyük oğlu Nəzərəli xanın yaşaması yazılıb. Həmçinin onun özü və ailə üzvləri haqqında məlumatlar yerləşdirilib;

1) Nəzərəli xan Kalbalı xan oğlu 55 yaşında;

2) Həyat yoldaşları: Fatma (vəfat edib) 55 yaşında, Bibi xanım 25 yaşında, Zöhrə xanım 15 yaşında;

3) oğlu Nəcəfqulu ağa 20 yaşında;

4) Həyat yoldaşı Sarabəyim xanım 20 yaşında;

5) oğlu Rzaqulu Varşavada 10 yaşında;

7 nöqərinin də olduğu qeyd edilib [1, v. 265].

1831-ci ilin kameral siyahısında I Kalbalı xanın ikinci oğlu Naxçıvanın naibi I Ehsan xanın özü və ailəsi haqqında məlumat vardır. Polkovnik və kavalər Ehsan xan Kalbalı xan oğlu 40 yaşında, onun 4 həyat yoldaşı var: Xırda xanım (vəfat edib) 40 yaşında, Xədicə xanım (vəfat edib) 15 yaşında, Fatma xanım (ayrılıb) 30 yaşında, Telli xanım (ayrılıb) 18 yaşında. 3 oğulları var: İsmayıl xan 14 yaşında, Kalbalı xan 9 yaşında, Baba xan (vəfat edib) 7 yaşında. Qızı: Sonabəyim (ərdə) 18 yaşında. Nökəri Yusif (xaricdə) 15 yaşında. Xidmətçi qadın Zeynəb (vəfat edib) 60 yaşında [1, s. 1].

Qeyd edək ki, bu siyahıda Ehsan xanın həyat yoldaşı Bədirnisə xanımın (Şükrulla xanın qızı, Kərim xanın qızlığı) adı yazılmayıb. O, general-mayor Kalbalı xanın anasıdır. Bu haqda arxiv sənədi var [4, v. 11-12, 14]. Ehsan xanın qızı Lalabəyim sonralar doğulduğu üçün onun adı bu siyahıya düşməyib. Bu kameral təsvirin köməyi ilə təkcə Bilici kəngərlilərin yox, digər tirələrin də hərbiçiləri haqda məlumat əldə etmək mümkün oldu. Məsələn, Kəngərli tayfasının Pirhəsənli qoluna aid Bala Sultan İxlas Sultan oğlu, Kəclər qolunun yetişdirdiyi hərbiçi və 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeninin kavaləri praporşik Hacı Məmmədyar Məmməd oğlu, Salahı qolundan olan Nadirxan Sultan Eynalxan Sultan oğlu və digərləri haqqında məlumatlar almaq mümkündür. Bəzi səhvləri nəzərə almasaq, 1832-ci ilin kameral siyahısı Naxçıvan kəngərliləri haqda ətraflı məlumat verən orijinal ilk rusdilli mənbədir [1].

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 314, siy. 6, iş 12, 357 v.
2. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı, 2000, 229 s.

3. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964, 214 с.
4. РГИА (Российский Государственный Исторический Архив): Ф. 396, опись 1, дело № 979.
5. Статистическое описание Нахичеванской провинции / Составитель В.Н.Григорьев. СПб., 1833, 239 с.
6. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1235 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

CAMERAL LIST OF 1832 ABOUT KENGERLY

The paper informs about preparing a cameral list (description) of the Kengerli clan in 1832 by Russian officials. The cameral list of the Kengerli family, compiled in 1832, is an irreplaceable historical source. This archived document clarifies many controversial issues. Information about the urban population's quantitative composition, detailed notes on the branches of the Kengerli clan in the cameral description of the city of Nakhchivan in 1832 makes it possible to study the history of this ancient Oguz clan comprehensively. With the help of this cameral description, it is possible to obtain information about the branch of the Kengerlins of Biliji and the military personnel from other branches. The paper also provides detailed information about the ancient Oguz Turkic clan Kengerli and the genealogical branches that separated from it.

Keywords: *Nakhchivan, cameral list, Nazarali khan, Ehsan khan, Kengerli clan, cavalry.*

Муса Гулиев

КАМЕРАЛЬНЫЙ СПИСОК 1832-го ГОДА О РОДЕ КЕНГЕРЛИ

В статье говорится о подготовке русскими чиновниками в 1832-м году камерального списка (описания) рода Кенгерли. Составленный в 1832-м году камеральный список рода Кенгерли является незаменимым историческим источником. Этот архивный документ вносит ясность во многие спорные вопросы. Сведения о количественном составе городского населения, подробные заметки о ветвях рода Кенгерли в камеральном описании города Нахчыван 1832-го года дают возможность всесторонне изучить историю этого древнего огузского рода. С помощью данного камерального описания можно получить сведения не только о ветви кенгерлинцев Билиджи, но и о военно-служащих из других ветвей. В статье также даны подробные сведения о древнем огузском тюркском роде Кенгерли и отделившихся от него генеалогических ветвях.

Ключевые слова: *Нахчыван, камеральный список, Назарали хан, Эхсан хан, род Кенгерли, конница.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.01.2021
Son variant 15.02.2021